

Садриддин Айний вақт ўтган сайин ижодиётнинг кадр-киймати ортиб, теранлик сирлари кенгрок, чуқуррок кашф этиладиган қалам сохибларидан саналади. Оллох устод Айнийга бир неча яхши олим, сермахсул ёзувчига етадиган истеъдод берган. Айний яратган илмий тадқиқотларнинг ҳажмига тенг асарлар ёзиш эҳтимолки икки-уч захматкаш олимнинг қўлидан келар. Аммо бу асарларнинг Айний тадқиқотлари сифат ва савияси билан беллаша олишига ким қафолат бера олади? Айнийнинг “Судхўрнинг ўлими”, “Эсдалиқлар” китоби манаман деган улуг бир истеъдоднинг шон-шухратини жаҳонга таратиш ва муаллифига бадиий хайкал ўларок боқий яшаш қудратига эга, деса асло хато бўлмайди. Бунга аниқ ишонмок учун эса ушбу икки нодир китобни жаҳоннинг қайси халқлари тилларга таржима қилинганлигини ҳаёлдан ўтказиш қифоя. Айнийнинг ҳикоя ва романари, тарихий асарлари-чи? Унинг шеърияти, шоирлик қиёфаси ва Шарк шеъриятига қўшган ҳиссаси ҳақида биз нима биламиз? Деярли ҳеч нарса.

Айнийнинг илмий-ижодий меросини адбиёт, тарих, педагогик ёки адабиётшунослик нуқтаи назаридангина эмас, балки тилшунослик жаҳасидан ҳам баҳолаш лозим бўлади. Айнийнинг улуглиги ҳам, тенгсизлиги ҳам ана шунда – у бошқа бировлар уддалай олишга ақл бовар қилмайдиган ишларни қойиллатиб бажаришга қодир билим ва салоҳият сохиби эди. Айний илм ва ижод учун тугилганлигини билар, шунинг учун бутун қуч-қуввати, қобилиятини илм-фан, адабиёт равнақига бағишлаганди.

Шарк мумтоз илмий-адабий меросини ўқиб-ўрганиш, тадқиқ ва тарғиб қилишда Айний эришган натижа ва ютуқларга фақат ҳавас қилиш, улардан ибрат олиш мумкин. Аммо Айнийнинг “панжасига панжа уриш” беҳад душвор. Шунинг учун ҳам унинг Рудакий, Ибн Сино, Саъдий, Навоий, Бедил қаби даҳоларга бағишланган тадқиқотлари шу қунгача ўзининг илмий қиммати ва аҳамиятини сақлаб келмокда. Биз шу ўринда Айнийнинг фақат бедилшунослигига даҳлдор айрим мулоҳазаларига эътиборни қаратмокчимиз.

Маълумки, Ақний мадрасада таҳсил олаётган даврларда Бухорода улуг файласуф шоир Мирзо Бедил ижодиётига қизиқиш анча қучайган эди. Турли ижтимоий табақадаги дид ва савияси турлича бўлган қишилар бедилхонлик қилишган. Шоирлар Бедилга эргашиб назира ва таҳмислар битишган. Айний бу жараённинг ҳам қузатувчиси, ҳам иштирокчиси эди. Бедилга қўр-қўрона тақлидларни у истикболсиз бир ижодий ҳаракат ўларок рад этган. Чунки Айний мадрасадаёқ зуққо бедилшунос сифатида шаклланган. Шу маънода муҳим бир далилга тўхталсак.

Минг тўққиз юз ўнинчи йили Уфада чоп этиладиган “Шўро” журналида “Мирзо Бедил ҳақинда” номли бир мақола босилиб чиқади. Журналда ўша муаллифнинг Бедилга бағишланган янада кенг ва қаттарок мақоласи босилиши ҳусусида ҳабар ҳам берилади. Лекин Бухорода Садриддин Айний билан мадрасада бирга ўқиган Олимжон Идрисийнинг истагини адо айлаб, Бедилнинг таржимаи ҳолини ёритишда ҳатоликларга йўл қўйганлигини англайди. Шундан сўнг у Садриддин Айнидан ёрдам истаб Истамбулдан – Бухорога мактуб йўллайди. Айний Олимжон Идрисий Бедилнинг таржимаи ҳоли, асарлари ҳусусида анча батафсил маълумот берувчи бир мактуб ёзиб Истамбулга жўнатади. Форсийда битилга ушбу мактубни туркийга таржима қилиб “Шўро” журналига юборган Идрисий дейди: “6-адад “Шўро”да Бедилнинг таржимаи ҳолини муҳтасар бир суратда ёзғоч, Бухородаги шеригим Садриддин Айний афандига хат ёзуб бу ҳақда муфассал маълумот сўрадим. 1911 сана 3 мартда жавоб ҳам олдим эсада бир қўқ сабабларга қўра бу вақтга қадар таржима этуб юбора олмадим”.

Хуллас, “Шўро” журналининг 1912 йил сонида Идрисийнинг маколasi эмас, балки унинг таржимасидаги Айнийнинг ўша мактуби макола шаклида босилиб чиқади.

Асосий нарса шундаки, Айний Мирзо Бедил таржимаи холи, мухити, фалсафаси, услуби хусусида айтилиши зарур бўлган барча мухим гапларни баён этган. Шунингдек, хижрий 1199 йили Бомбайда чиккан ва 12 қисмдан таркиб топган Бедил “Кулиёти”даги асарлар хажмини ҳам бирма-бир қайд қилиб ўтган.

Бизнинг назаримизда, “Шўро” журналида босилган Айнийнинг мана шу фикрлари унинг Бедил шахсиятига эхтиромини англаш ва изохлашга яқиндан ёрдам беради: “Мирзо Бедил бой қалб сохиби, олижаноб бир зот бўлиб агниё ва умаро эшигига ҳеч яқинлашмас, билъакс улар Мирзонинг хузурига келурлар ва уни таъзиму тақрим этардилар”.

Нуфуз ва иқтидор сохиби амалдорлардан бириси Мирзога бир мактуб юбориб уйига даъват этгани замон у:

Дунё агар диханд, нахезам зи жои хеш,

Ман бастаам хинои каноат ба пои хеш.

Мазмуни: Агар менга дунё қадар молу мулк берсалар ҳам, ўрнимдан кимирламайман, чунки мен оёғимга каноат хиносини боғладим, шунинг учун тўраларга ва бойларга хушомад эхтиёжим йўқ, байти билан жавоб қайтаради. Агар ана шу нуктаи назардан Айнийнинг ижодқорлик эътиқоди ва шахсиятига баҳо бериладиган бўлса, унинг Бухоро амири Аҳадхон тузоғига тушмаслик учун йўл излашлари Бедил сабоқларига содиқлик эканлигини ҳам эътироф этиш керак бўлади.

Мирзо Бедил куллиётини қайта-қайта варақлаш, файласуф шоирнинг инсон тақдири, умр мазмуни, тириклик ва ўлим тортишувлари, олам, одам ва Оллох бирлигига доир фикрларини тақрор-тақрор муҳокама ва мушоҳададан ўтказиш Айнийнинг марокли машгулотларидан бўлган. Хатто у ҳаётнинг анча оғир ва қайноқли фурсатларида Бедил шеърларини ўқиб юпанган, ўзича улардан тасалли топган. Айний ўша вақтлар дунё ишларидан безган кишилар тилида дoston бўлиб юрган Бедилнинг қуйидаги байти қўнглига тасалли бағишлаганлигини эътироф этган:

Зиндаги бар гардан афтодаст, Бедил чора чист?

Шод бояд зистан, ношод бояд зистан.

Мазмуни: Тириклик тушди бошга, Бедил, энди не чора? Шод бўлсанг ҳам, ношод бўлсанг ҳам яшаш керак, албатта.

Бедил асарларининг тили оғир, ифодалари мураккаб, маъно катламларини очиш бағоят қийин. Буни файласуф шоирнинг ўзи ҳам билган. У бир шеърда бежиз:

Маънии баланди ман фаҳми тунд махоҳад,

Сайри фикрам осон нест, қўхаму қўтал дорам,

– демаган. Айний ана шу юксак маъниларни кашф айлай оладиган ирфон сохиби эди. У Бедил фикр-туйғуларининг моҳиятини анча осон мушоҳада қилиб, таҳлил ва талқинда тахминбозликка эрк бермасди.

Айнийнинг “Шўро” журналида босилган маколасидан “Бедил” монографияси чикканигача ўтган вақт қирк йилдан ортади. Шу муддат оралигида устоз Айний Бедил яшаган давр ва замон, унинг шахси, адабий мухити, ижодиётининг фалсафий-ахлоқий манбаларига тегишли деярли барча тарихий, илмий, адабий ва диний китобларни синчиклаб ўрганган, шуларга алоқадор маълумотларни шоирнинг ўз асарларидан ҳам териб олган. У 1946 ва 1947 йилларда “Шарқи сурх” журналида Бедилга бағишланган маколаларини эълон қилган. Охир-оқибатда эса унинг жаҳон бедилшунослигида янги

сахифа очган “Мирзо Абдулкодир Бедил” монографияси яралган. Бу ишни уддалаш осон эмасди, албатта. Шунинг учун тадкикотнинг барча кийинчилик ва мураккабликларини инобатга олган Е.Э.Бертельс китобга ёзган мукаддимасида, “Камдан-кам одам бу ишнинг уддасидан чика оларди, шунда хам Садриддин Айнийга ўхшаган ўз халкининг ўтмишдаги адабиётини, тилини ва шу тилда ёзилган барча адабиётини яхши билган забардаст устозгина бу ишни муваффакият билан нихоясига етказган бўлур эди”, дея Айнийнинг чинданда забардаст устозлигига тан берган эди. Албатта, Айний Мирзо Бедилнинг мухташам ижодиётининг барча масала ва муаммоларини тўлик хал килиб бергани йўк. Бундай бўлиши мумкин хам эмас. Шунга карамасдан, бир канча адабиётшуносларнинг умумий эътирфларига кўра, жахоннинг бирор-бир ўлкасида Бедил хакида Айнийнинг китобига тенглаша оладиган, ундан мукамалроқ тадкикот хали яратилганича йўк. Хеч иккиланмасдан айтиш жоизки, Айний ижодиёти XX аср дунё адабиётининг энг нодир, энг эътиборли ва энг мазмундор сахифаларидан хисобланади. Айний бадиий ижодининг пойдевори илм, маърифат, тарих, хаёт ва хакикатдир. Айний асарларини билиш кўхна Шарк тарихи, маданияти, мумтоз адабиёти ва миллий кадрийатларини англашга йўл очади. Зеро, Айнийни четлаб на Рудакий ва Фирдавсийнинг, на Саъдий ва Хофизнинг, на Жомий ва Навоийнинг, на Бедил ва Донишнинг ижод оламига дадил кириб бориш мумкин эмас. Айнийнинг илмий-адабий мероси ўтмиш, бугун ва келажакни бир-бирига боғловчи бир олтин халкадир.

"Ишонч", 2003 йил, 19 август